

CULTURA TISA

Cultură din epoca neolitică și a cuprului, a cărei arie de răspîndire se întinde pe un teritoriu vast ce înglobează zone întregi din R. P. Ungară, R.S.F. Iugoslavă și R. S. România. Așezările aparținătoare culturii Tisa de pe teritoriul României sînt mai frecvente mai ales în partea de vest a țării (Crișana și Banat) dar purtătorii acestei culturi pătrund adînc și în Transilvania, atît pe Valea Mureșului, cît și pe văile Crișului Repede și a Someșului. Centrul acestei culturi se axează pe valea Tisei și a afluenților ei estici acoperind cu precădere toată cîmpia pînă spre Munții Apuseni.

Datorită ariei vaste pe care sînt presărate așezările, a îndelungatei lor durate în timp, dar mai ales trăsăturilor specifice pe care le prezintă cultura Tisa în diferitele ei etape de dezvoltare, se pot deosebi mai multe faze distincte, atît din punct de vedere cultural, cît și cronologic. Deși în ultimele trei decenii s-au efectuat numeroase și importante cercetări sistematice asupra așezărilor și cimitirelor aparținătoare acestei culturi (în special pe teritoriul R. P. Ungare), au rămas încă neelucidate satisfăcător o serie întreagă de probleme legate de geneza, cronologia, interferența ori legăturile culturale cu celelalte culturi contemporane învecinate. În stadiul actual al cercetărilor, pentru a prezenta diferitele faze de dezvoltare ale acestei culturi pe teritoriul României, vom folosi pe lângă observațiile înregistrate în cursul cercetărilor efectuate recent la noi, și principalele con-

---

* Prezentul studiu a fost pregătit în anul 1962 pentru *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, sub red. Jan Filip, vol. I, Praga, 1966.

cluzii ale cercetătorilor străini. Unele observații personale pe care le vom face se bazează, pe de o parte, pe cercetări încă inedite, iar pe de altă parte pe studierea atentă a bogatei literaturi de specialitate referitoare la această problemă¹.

Tisa I reprezintă cea mai veche fază a acestei culturi, dar în stadiul actual al cercetărilor, nu s-a ajuns încă la o părere unanimă nici asupra factorilor care au determinat geneza ei și nici asupra datei când a început să devină complet independentă, prin trasaturile specifice pe care le prezintă. Recent, în urma analizei temeinice a materialului rezultat din cercetările mai vechi, ori mai noi, se impune tot mai mult ipoteza că fondul de bază al culturii Tisa îl constituie un facies local, întârziat, al culturii Criș, la care se adaugă puternice influențe ale culturii Vinca, înspre sud, iar în etapa finală (mai ales spre nord-vest) ale ceramicii liniare (un fond autohton, protoeuropean, nu a fost încă înregistrat arheologic și deci determinările antropologice nu pot fi legate sigur de acesta, ci probabil de o populație microasiatică, purtătoare a culturii Vinca-Turdaș). Mediul geografic și alți factori au contribuit în mod substanțial ca purtătorii acestei culturi, ce-și aveau așezările dispuse pe terasele ce se ridicau deasupra mlaștinilor Tisei și a afluenților ei răsăriteni, să practice timp îndelungat pescuitul și vînatul, iar creșterea animalelor și agricultura să rămîna multă vreme o ocupație secundară. Folosirea îndelungată și cotidiană a coșurilor de papură, împletite în diferite modele, a influențat și determinat împodobirea ceramicii și a plasticii antropomorfe cu variate motive textile, atît de specifice acestei faze încît îi dau o notă distinctivă față de celelalte culturi contemporane învecinate. Confecționarea vaselor din mîlul fin, aluvionar, al zonelor inundabile, amestecat uneori cu nisip fin ca degresant (procesul de înlocuire al plevei și păioaselor cu nisip în pastă s-a petrecut încă în cadrul culturii Criș), dau ceramicii un aspect aparent de bună calitate, căci arderea, în cele mai multe cazuri, este incompletă. Una din-

¹ Bibliografia referitoare la această problemă din țară: M. Roska, *ArchÉrt*, 49, 1936, p. 67—86; *Idem*, *Közlemények*, II, 1942, p. 15; D. Popescu, *Materiale*, II, 1956, p. 89 și urm., p. 143 și urm.; D. Berciu, *IstRom*, I, 1960, p. 43 și urm., p. 52 și urm., p. 59 și urm.; *Idem* în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1962, p. 128 și urm.; N. Vlăssă, *SCIV*, 12, 1, 1961, p. 17—24; *Studia*, 1962, p. 23 și urm.; H. Dumitrescu *Dacia*, V, 1961, p. 69 și urm.; M. Rusu, *Materiale*, VIII, 1962, p. 1962, p. 159 și urm.

Bibliografia referitoare la această problemă din străinătate: Fr. Tompa *BerRGK*, 24—25, 1934—35, p. 40 și urm.; K. Szabó, *ArchÉrt*, 47, 1934, p. 9 și urm.; P. Patay, *DissPann*, II, 1938, p. 6 și urm.; *Idem*, *RégFüz*, II, 1961, p. 3 și urm.; I. Banner și M. Párducz, *ArchÉrt*, VII—IX, 1946—48, p. 19 și urm.; I. Kutzián, *ArchÉrt*, VII—IX, 1946—48, p. 42 și urm.; *Idem*, în *L'Europe...*, p. 221; I. Banner, *ArchHung*, 34, 1956, *Idem*, *ActaArchBp*, XII, 1960, p. 1 și urm.; *Idem*, în *L'Europe...*, p. 205 și urm.; J. Csalog, *FoLArch*, III—IV, 1941, p. 15, și urm.; *Idem*, VII, 1955, p. 25; *Idem*, *ActaArchBp*, IX, 1957, p. 27 și urm.; N. Kalicz, *ArchÉrt*, 85, 1958 p. 3 și urm.; I. Banner — I. Kutzián *ActaArchBp*, XIII, 1961, p. 1 și urm.; Gy. Gazdapusztay, *ArchÉrt*, 89, 1962, p. 3 și urm.; M. Garașanin, *BerRGK*, 33, 1951, p. 125 și urm.; J. Driehaus *ArchGeogr*, 3, 1, 1952.

tre influențele exercitate de către purtătorii culturii Vinca asupra culturii Tisa se manifesta (în afară de transmiterea plasticii antropomorfe, a unor motive ornamentale striate ori punctate etc.) mai ales la folosirea unor procedee de ardere mai bună a vaselor ce primesc astfel o culoare galbuie, portocalie, sau chiar roșie (un fenomen similar de geneză și interferență culturală se petrece și cu cultura Banatului). Transmiterea pictării vaselor cu diferite motive ornamentale în culori naturale (roșu, alb, negru) de la purtătorii culturii Criș la cei ai culturii Tisa se face treptat și în timp îndelungat (cf. Sinandrei, Vadul Crișului), dar folosirea frecventă a motivelor textile în pictură se petrece abia spre sfârșitul fazei I căci ea este uzuală mai ales în faza a II-a (cf. Oradea, Blaja, Cluj etc.). Uneori chiar vasele ornamentale cu motive striate sau punctate sînt pictate cu roșu (cf. Cenadul Vechi, Parța, Beșeneu, Szentes etc.) ca la Turdaș ceramica vinciană. Purtătorii culturii Tisa erau mari meșteri în prelucrarea uneltelor de os (harpune, sule, spatule etc.) silex și obsidiană, materii prime aduse aici de la mari distanțe (Munții Apuseni și Tokai). Interesantă este prelucrarea îndelungată a microlitelor, în special a virfurilor de săgeți pentru vînatul mărunt. Apar dălți-calapod șlefuite. Ca tipuri de locuință predomină colibele de pescari și vînători, ori locuințele de suprafață, dar treptat se trece la bordeie. În general așezările aparținătoare fazei Tisa I au un strat de cultură relativ subțire fiind de cele mai multe ori suprapuse de nivele aparținătoare fazei a II-a (Cenad, Beșenova, Parța, Vârșand, Oradea, Tarcea etc.), iar în Transilvania se constată doar răspîndiri sporadice (Turdaș, Tărtăria). Observațiile stratigrafice înregistrate la așezările vinciene din Banat și turdașene din Transilvania, unde sînt atestate importuri Tisa I, în nivelele posterioare culturii Vinca-Turdaș propriuzise, corespunzînd în Banat începuturilor culturii Vinca-Ploicnic, iar în Transilvania culturii Petrești I, contribuie la datarea acestei faze. Dacă ținem seama de observațiile stratigrafice și stilistice făcute la așezările aparținătoare acestei faze, precum și de timpul necesar pentru închegarea și definitivarea trăsăturilor specifice fazei respective putem să o încadrăm din punct de vedere cronologic între anii 2800—2500 î.e.n.

Tisa II. Așezările din această fază sînt mult mai numeroase și răspîndite pe o arie vastă. În Crișana, unele așezări au trei—patru niveluri de locuire care dau în ansamblu un strat cultural gros de 2—3 m (Vârșand, Sîntana, Oradea etc.); în schimb în Transilvania stratul cultural este subțire (Gilău, Mera, Viștea, Slătinița, Strei Singeorgiu etc.). Predomină locuințele de suprafață, iar bordeiele, mai ales în etapa finală, sînt încăpătoare și adînci. Dacă la ceramica pictată persistă încă obiceiul de a o ornamenta cu motive în stil textil, la ceramica obișnuită dispare treptat ornamentația striată, păstrîndu-se doar torțile-butoane semisferice sau conice. Plastica antropomorfă și zoomorfă dispare. Menționăm că la ceramica apărută în cele patru niveluri de locuire ale așezării Tisa II de la Sîntana, nu se pot face

deosebiri substanțiale pe niveluri referitor la forme, factură, ori ornamentație, ci numai ușoare nuanțări nesemnificative. Acest conservatorism și spirit refractar față de influențele și pătrunderea unor elemente străine culturale, sau chiar etnice, reprezintă una din caracteristicile acestei faze reflectind în același timp vigoarea și puterea de roire a triburilor din faza Tisa II, căci așezările lor (necontaminate cu alte culturi) sînt răslețite pe o arie vastă exercitînd în același timp influențe culturale substanțiale asupra culturilor învecinate (Petrești, Ariușd, Lengyel, Bükk). Unelele din os, silex și obsidiană continuă să fie prelucrate în mare număr, dar în același timp sînt frecvente și diferite tipuri de topoare din piatră șlefuită cu perforare tubulară. Apar sporadic și obiecte prelucrate din cupru nativ (dalți, sule, ace etc.), iar în etapa finală, probabil ca import de la purtătorii culturii Petrești II, apar topoare-ciocan cu ceafa patrulateră sau ovală și gaura de înmănușare cilindrică obținute prin tipare *à cire perdu*, tot din cupru nativ. Avînd în vedere atît cronologia internă a așezărilor și cimitirelor din aceasta fază, cît și importurile înregistrate la așezările aparținătoare culturilor învecinate, durata în timp a fazei Tisa II se eșalonează cu precădere între anii 2500—2200 î.e.n.

Tisa III (Tiszapolgar) continuă organic faza precedentă, așezările fiind dispuse uneori peste nivelurile superioare ale fazei Tisa II, dar de cele mai multe ori ele sînt separate avînd un strat de cultură subțire. În ceramică persistă încă formele vechi, dar apar și forme noi (fructiere cu picioare perforate „ghivece de flori“, „oale de lapte“), iar ceramica pictată dispare treptat. Refolosirea unor motive ornamentale în stil textil pe ceramica nepictată (triunghiuri, rețele hașurate etc.) se datorește, pe de o parte, pierderii obiceiului de a picta vasele, iar pe de altă parte, preluării acestor motive de la ceramica pictată și redarea lor prin hașuri în ceramica nepictată. Persistența ceramicii pictate chiar la Tiszapolgar, ori în alte așezări și obiceiul inițial de a umplea motivele incizate cu pastă albă, pledează grăitor în favoarea acestei ipoteze. Procesul de dispariție treptată a ceramicii pictate este un fenomen general ce se petrece și la culturile învecinate contemporane (Petrești III, Ariușd — faza Mugeni-Reci, Bükk, Lengyel etc.). Desfășurarea acestui proces este condiționată, printre altele, și de dezvoltarea rapidă a metalurgiei cuprului care în această vreme ia un avînt remarcabil. În Transilvania, la zonele de interferență cu culturile Petrești III, Ariușd și Coțofeni, se petrece un amestec cultural la care aportul culturii Tisa este substanțial (cf. Noșlac, Iclod, Vultureni, Viștea, Șintereag, Mugeni etc.). Dintre așezările caracteristice acestei faze amintim cîteva: Deva, Arad-Gai, Biharia, Oradea, Sălacea, Carei etc. Ritul de înmormîntare este în continuare inhumatîia în poziție chircită, după cum o confirmă mormintele de la Sintana, Simian și altele. Dintre produsele de cupru ce apar în această fază amintim topoarele cu brațele încrucișate găsite în așezările de la Oradea și Mugeni ori toporul aflat la mormîntul de la Viștea ori cele de la Tibava (R. S. Cehoslovacă). Observațiile

stratigrafice înregistrate la aşezări, dimpreună cu piesele din metal găsite în locuinţe sau la mormintele fazei Tisa III, asigură o datare internă ce se eşalonează între anii 2200—2000 î.e.n.

Tisa IV (Bodrogkeresztúr). Această ultimă fază a culturii Tisa este cunoscută aproape exclusiv pe baza materialului recoltat din cimitire (în R.P.U. s-au cercetat peste 40) ori din descoperiri întâmplătoare la care însă nu se pot face precizări mai clare. Cele mai importante descoperiri de pe teritoriul României (Beba Veche, Curtici, Siniob, Ciumeşti, Valea Rea, Gheja, Gorneşti etc.) provin de asemenea din morminte. Lipsa aşezărilor corespunzătoare acestor cimitire este foarte semnificativă. Până în prezent sînt cunoscute doar două aşezări în R.P.U. (Tarnabod, Székely), la care s-a putut înregistra clar succesiunea Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr-Baden, iar la aşezările din România (Blandiana, Sebeş, Rahău, Sinpetru German etc.) nu s-a putut preciza succesiunea amintită mai sus. Analizînd conţinutul „culturii Bodrogkeresztúr” vom constata că ea reprezintă doar o etapă finală a fazei precedente de care este legată organic atît în ceea ce priveşte geneza, cît şi conţinutul ei cultural propriu-zis, căci cea mai mare parte a tipurilor de vase, împreună cu motivele ornamentale, lamele-pumnal de silex, piesele de metal etc., sînt comune pentru amîndouă fazele. Apariţia unor noi tipuri de vase (cupe, străchini, ceşti cu două toarte etc.) ori obiecte de cupru, dintre care unele obţinute prin reducere (topoare plate cu tăişul curbat, pumnale triunghiulare, brăţări, idoli „en violon” din cupru şi aur), marchează o etapă evolutivă nouă ce poate fi sesizată mai ales la cimitire (cf. cimitirele de la Oradea, Sînicolaul Român, Sălacea, Ciumeşti în România şi Jászladány, Mezöszas, Pusztaivánháza, Saraszandány, Polgár etc. R.P.U.). Tot acestei faze îi corespund numeroase descoperiri izolate de topoare cu braţe încrucişate şi chiar depozite (cf. depozitele de la: Josani, Tarcea, Beiuş, Cluj în România şi Szeged, Hajdúház şi Nyrtura în R.P.U. etc.). Aria de răspîndire a acestora se suprapune peste cea a fazei Tisa IV, iar pe de altă parte în compoziţia depozitelor intră piese ce au fost găsite, fie în cimitire, fie în preajma aşezărilor ce aparţin acestei faze. La unele aşezări situate între Tisa şi Munţii Apuseni se constată că pe un fond Tisa tîrziu (III—IV) se grefează influenţe culturale şi poate chiar etnice ale culturilor Coţofeni şi Baden. Acest complex arheologic aparte, care înglobează specificul, influenţele reciproce şi interferenţele mai multor culturi din epoca cuprului, constă printre altele în folosirea pe acelaşi vas a unor motive ornamentale combinate, tipice culturilor Coţofeni-Bodrogkeresztúr-Baden, constituind un facies specific pe care l-am denumit provizoriu *faciesul Oradea* (cf. aşezările de la: Oradea, Valea lui Mihai, Sălacea, Moigrad, Sighiştel în România etc. şi Hodmezővásárhely, Tiszanagyfalu în R.P.U.). Un fenomen similar dar pe un alt fond şi cu alte componente, s-a petrecut şi în sud-vestul R.P.U. ori nord-vestul R.F.S.I. Etapele de interferenţă ale acestor culturi, precedînd convieţuirea şi deci

influențele culturale reciproce, semnalate mai sus, marchează pe de o parte stadiile de dezvoltare culturală independență și durată lărg în timp, iar pe de altă parte, indică căile de pătrundere ale culturilor Coțofeni și Baden în mediul Tisa tirziu, explicând totodată situațiile stratigrafice echivoce sesizate la unele așezări, unde succesiunea Tisa III—IV-Baden, sau Coțofeni (grupa Cilnic) nu este clară. În Transilvania pătrunde dinspre răsărit un grup de păstori ce-și îngropau morții culcat pe spate cu picioare îndoite de la genunchi, presărîndu-i cu ocră, după cum o dovedește cimitirul plan de la Decea-Mureșului. Așezări corespunzătoare acestui cimitir cunoaștem la Miraslău și Meșereac, dar acest grup nu este încă suficient de cunoscut și cercetat.

Sfârșitul culturii Tisa și deci al așezărilor aparținătoare ultimei ei faze, este provocat de o serie întreagă de factori interni și externi care duc la transformări substanțiale ce marchează trecerea spre o nouă epocă, cea a bronzului. Dezvoltarea rapidă a tehnologiei și metalurgiei cuprului (epuizându-se cuprul nativ se trece la extragerea, reducerea și turnarea lui în tipare) și alți factori provoacă printre altele schimbări structurale în societate, iar pe de altă parte, influențele culturale, sau chiar aporturile etnice venite pe diferite căi (dinspre vest și sud-vest se infiltrează purtătorii culturii Baden și Vučedol, dinspre sud-est, se manifestă puternice influențe anatoliene, iar dinspre est pătrunde pe două căi, una prin Transilvania și alta peste Carpații Păduroși, al doilea val de păstori caracterizați prin necropole tumulare cu ocră), dau naștere în urma unei conviețuiri și influențări reciproce, unor noi culturi ce înglobează și asimilează specificul culturilor amintite mai sus primind însă o notă regională aparte. Din punct de vedere cronologic, ultima fază a culturii Tisa se eșalonează între anii 2000—1800 î.e.n., când se petrece procesul complex de geneză și cristalizare a culturilor de la începutul epocii bronzului în întreg bazinul hidrografic al Tisei (cf. culturile Schneckenberg, Gilau, Otomani I, Periam și Nagyrév).

MIRCEA RUSU

DIE TISA-KULTUR

(Zusammenfassung)

Aufgrund der Analyse des Fundmaterials welches aus eigenen Forschungen hervorging und einer reichhaltigen Fachliteratur — den Raum in welchem sich diese Kulturerscheinungen und gegenseitigen Einflüsse abspielen, berücksichtigend — stellt der Verfasser vier Entwicklungs-Phasen auf.

Tisa I. Ihre Herkunft ist ungeklärt, aber es können in ihrer Zusammensetzung folgende Elemente nachgewiesen werden: verspätete Criș-Elemente (in der Bemalung), Vinca-Elemente (in der Tonplastik, Verzierung der Tonware mit Linien, Punkten). Am Ende dieser Etappe erscheint die bemahlte Keramik. Verbreitung: Sfîndrei und Vadul Crișului). Als relative Chronologie ordnet sie sich in Siebenbürgen an die ausgesprochene Vinca-Turdaș, und im Banat an den Beginn der Vinca-Plocnik Phase ein.

Tisa II kennzeichnet sich durch die Verallgemeinerung der bemalten Keramik, bei der gewöhnlichen Tonware verschwinden die Linienornamente und es bleiben bloss, konische Henkel. Dafür erscheinen Gegenstände aus gediegenem Kupfer (Stemmeisen, Pflieme, Nadein, Beile mit ovaler und viereckiger Rückenkannte). Verbreitung: Oradea, Blaja, Cenad, Beșenova, Parța, Vârșand.

Tisa III. (Tisapolgár), es erscheinen von neuem die eingeritzten Linienornamente, während die bemalte Keramik zu verschwinden beginnt, es erscheinen neue Gefäss-Formen (gelochte Fruchtschüsseln, Milchtöpfe) und die Metallverarbeitung nimmt stark zu. Verbreitung: Noșlac, Iclod, Vulturini, Viștea, Sintereag, Mugeni, Deva, Arad-Gai, Oradea Sălacea, Carei.

Tisa IV. (Bodrogkeresztúr), bindet sich nach Ursprung und Entwicklung an die vorige Phase. Das Fundmaterial stammt aus Grabstätten. Aus der vorigen Entwicklungs-Phase wurden Gefässformen, ornamentale Motiven, Formen von Stein- und Metallgegenständen beibehalten. Es erscheinen neue Gefässformen wie Tassen mit zwei Henkeln. Aus Metall: platte Äxte, Dolche mit drei-eckiger Schneide, Armbänder. Verbreitung: Grabstätte: Oradea, Sînicolaul Român, Sălacea, Ciumești, auch Hortfunde von Josani, Tarcea, Beiuș, Cluj). In einigen Siedlungen sind kulturelle Einflüsse festzustellen die zu einem eigenartigen Facies führen, der vorläufig den Namen „Oradea“ erhalten hat. Dieser „Oradea-Facies“ übernimmt ornamentale Motive und gemischte Formen von Coțofeni, Baden und Bodrogkeresztúr-Kultur.